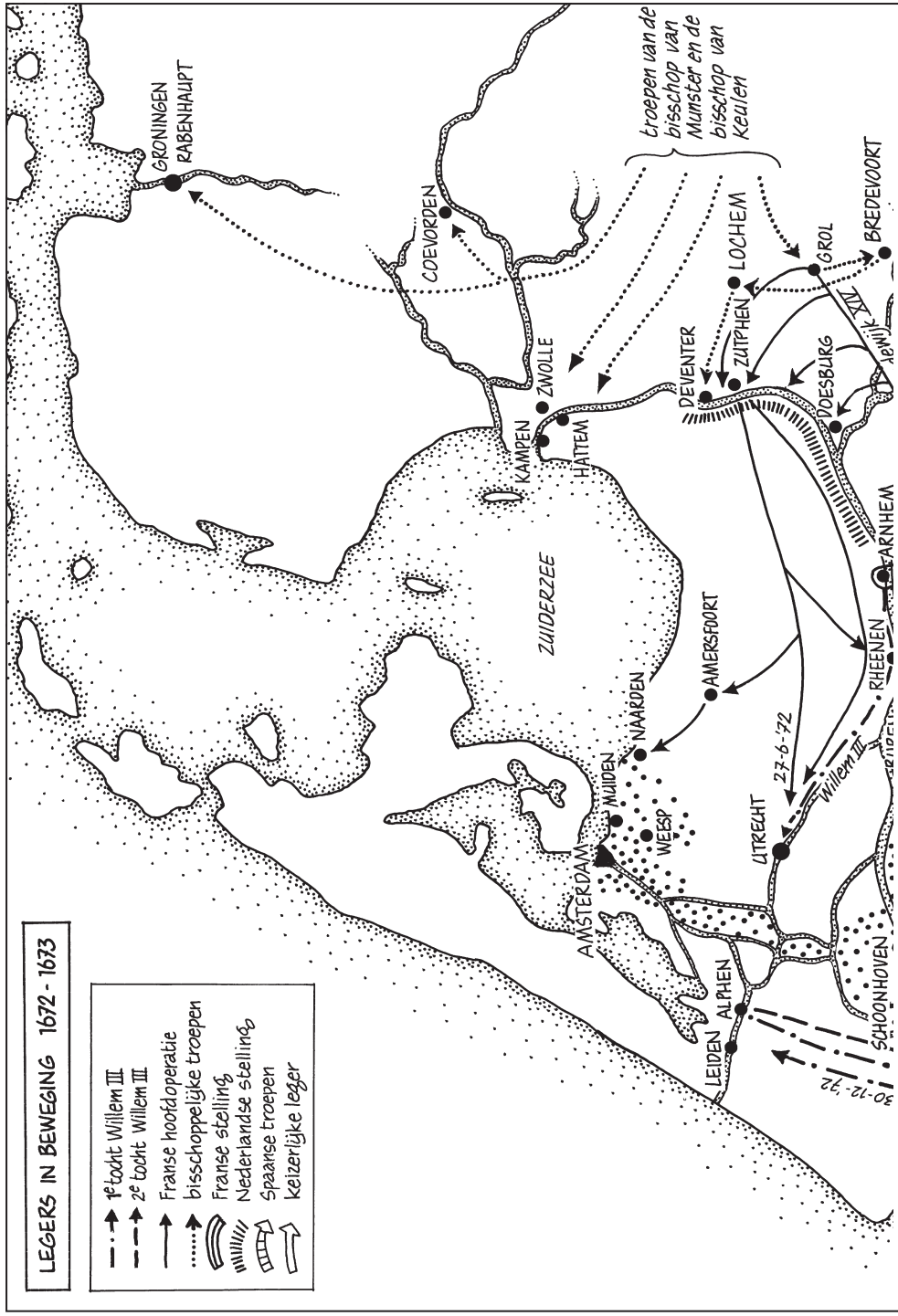

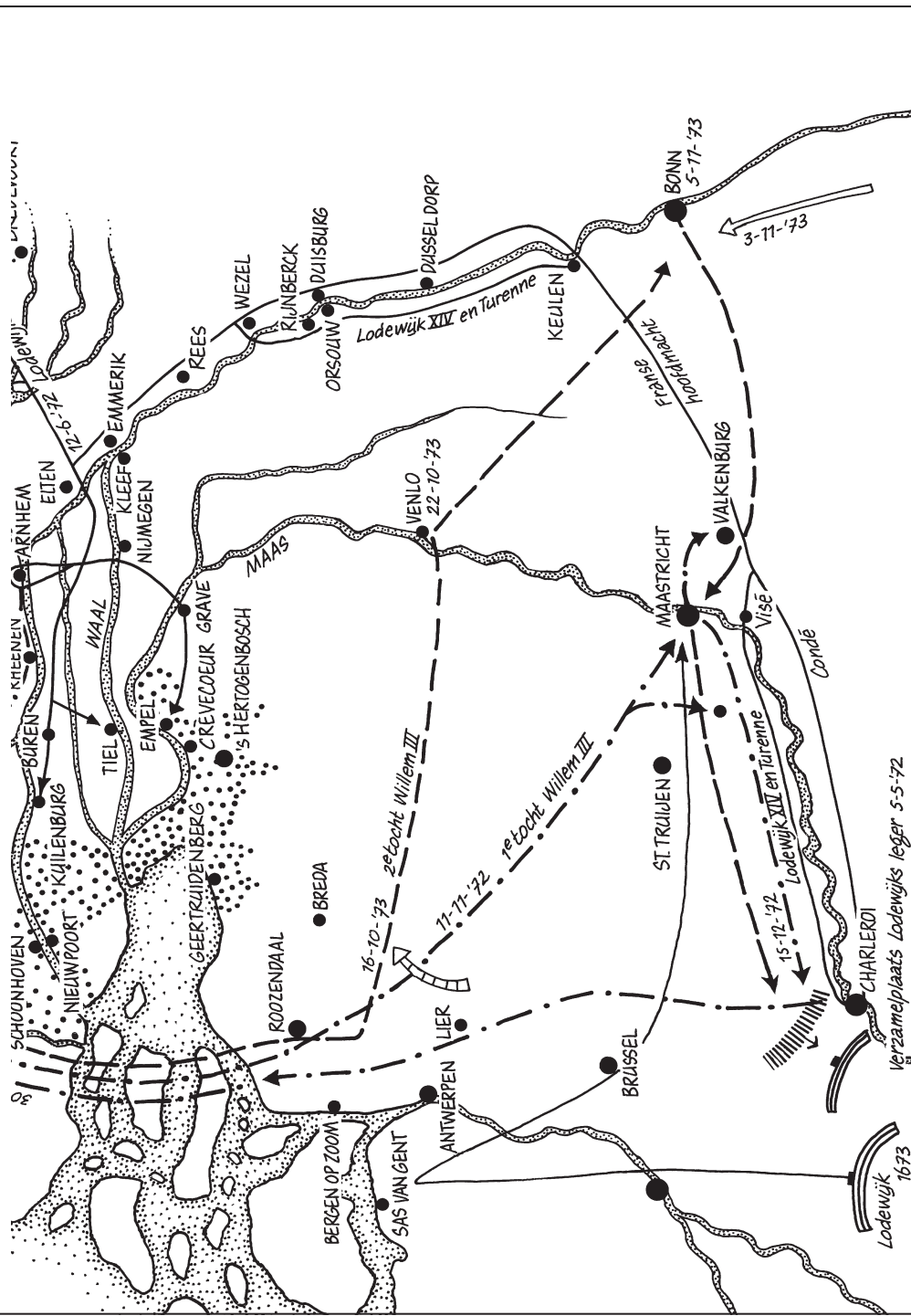
Inhoud

	Verantwoording	11
	Inleiding: vredeskinderen	15
1	Margaretha	38
2	Godard Adriaan	57
3	Godard	78
4	De aanval	99
5	Het verdrag	115
6	Vlucht	131
7	Water en sleutels	148
8	Tussen hoop en wanhoop	168
9	'Men zegt...'	187
10	Vechten als de vos	209
11	De keurvorst marcheert	228
12	Eenzaam en opstandig	249
13	De Fransen breken door	266
14	Het tweede oorlogsjaar	281
15	Sprokkelmaand	296
16	Verraden en verlaten	307
17	Rond Zijne Hoogheid	325
18	Nieuwsdienst	342
19	De wervingscommissaris	362
20	Keerpunt	381
21	De ontruiming	400
22	De oorlog gaat door	413
23	Bouwvrouwe	430
	Epiloog	445
	Noten	452
	Illustratieverantwoording	463
	Literatuur	466
	Register	471

LEGERS IN BEWEGING 1672 - 1673

- 1^e tocht Willem III
- - - - - 2^e tocht Willem III
- ↑ Franse hoofdooperatie
- Franse bisschoppelijke troepen
- ||||| Franse stelling
- ||||| Nederlandse stelling
- ↑ Spaanse troepen
- ↑ keizerlijke leger

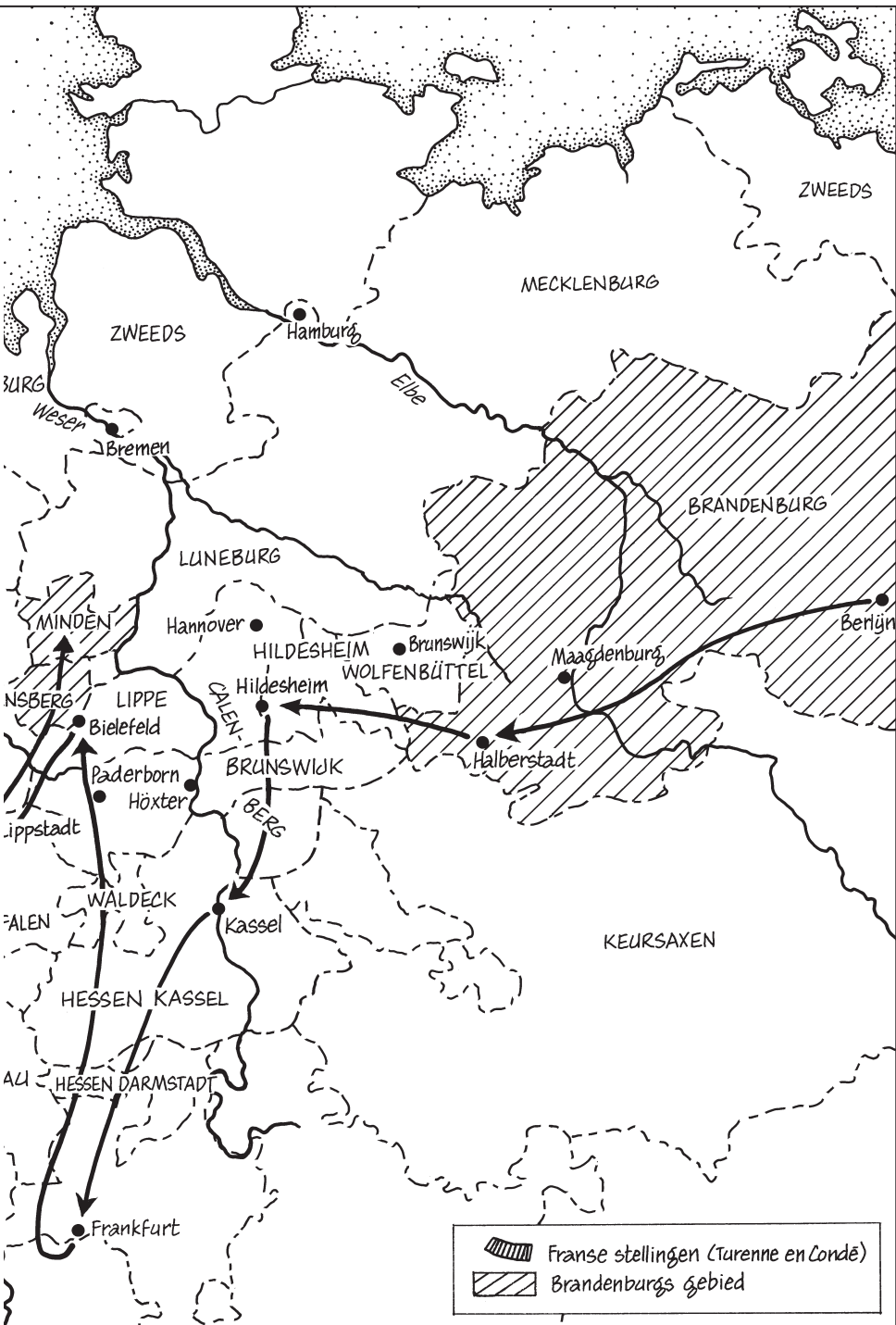

1673
Lodewijk
1673
Ijzeraamplaats Lodewijks leger 5-5-'72
Charleroi
Compè
Maastricht
Visè
Valkenburg
Bonn
5-11-'73
3-11-'73
Franse
Hooftoverval
Keulen
Lodewijk XIV en Turenne
Dusseldorf
Wezel
Rijnberck
Duisburg
Orsolun
Rees
Emmerik
Kleef
Nijmegen
Eten
12-6-'72
Lodewijk
Kieken
Nieuwen
Guren
Kuilenburg
Tiel
Maas
Maai
Enpel
Geertruidenberg
's Hertogenbosch
Breda
Rozenendaal
Antwerpen
Lier
Brussel
St Truiden
Maastricht
Lodewijk XIV en Turenne
15-12-'72
17-11-'72
16-10-'73
2e tocht Willem III
1e tocht Willem III
22-10-'73
Venlo
Bonn
5-11-'73

DE WINTERVELDTOCHT VAN DE KEURVORST VAN
BRANDENBURG EN DE KEIZER 1672 - 1673

Verantwoording

‘Ik schrijf dit,’ aldus Margaretha Turnor op 24 november 1672, ‘om zomaar een beetje met u te kunnen keuvelen.’ Haar man bevond zich ergens ver weg in het Duitse Rijk. Het was oorlog en bitter koud. Ze voelde zich ellendig en verlangde naar zijn aanwezigheid. De enige troost die ze had was het gekras van haar ganzenveer over het papier. Voor even kroop ze in haar schuilplaats van inkt. Maar wanneer ze de warme zegellak op de sluiting van de enveloppe liet druppen, stond ze alweer aan de buitenkant. Daarna was de brief minimaal een week onderweg. Tegen de tijd dat haar man haar regels las, en zij die van hem, was de werkelijkheid aan het uiteinde van de postverbinding een andere.

Op het eerste gezicht verhouden afstand en intimiteit zich slecht met elkaar. De historicus weet wel beter. Afstand leverde schatten op. In de vroegmoderne tijd dwong afstand de tijdgenoten hun gedachten aan de post toe te vertrouwen. De vele woorden die men sprak zijn allemaal verloren gegaan, maar de enkele die een afstand moesten overbruggen konden het nageslacht bereiken. De brieven van Margaretha zijn daarvan een schitterend voorbeeld. Wie haar ademloze monologen leest, heeft nog lang daarna haar uitroepen in meisjeshandschrift op zijn netvlies. Hetzelfde gaat op voor haar man, die voor zijn correspondentie drie secretarissen tot zijn beschikking had om zijn dictaat te noteren maar die een onmiskenbaar eigen toon en woordkeus hanteerde. Hun zoon was een al even trouwe schrijver. De dag nadat hij was verwond in de Slag bij Séneffe richtte hij het woord tot zijn vader. Het resultaat was een relaas van vele pagina’s waarin de adrenaline zijn pen als die van een seismograaf over het papier liet dansen.

Voor dit boek heb ik gebruikgemaakt van de briefwisseling tussen Margaretha Turnor, haar man Godard Adriaan van Reede en hun zoon, Godard. Hun brieven berusten in het Utrechts Archief. Ze zijn bewaard gebleven dankzij de zorg van Godard Adriaan, die als am-

bassadeur van de Nederlandse Republiek een enorme briefwisseling bijhield. Zijn nagelaten correspondentie bestaat uit twee gedeelten: de brieven die hij zelf schreef en de post die hij ontving, beide lopend van 1671 tot vlak voor zijn dood in 1692. De verstuurd missiven beslaan 16 dozen, elk met zo'n 80 à 100 brieven erin. De ontvangen missiven zijn met circa 70 dozen veel omvangrijker. Hier zijn dan nog niet eens de brieven van Margaretha en zijn zoon bij geteld, respectievelijk 7 en 6 dozen.

Wie leest wat zij elkaar schreven, beluistert een driehoeksgesprek. Elk vanuit hun eigen perspectief becommentarieerden ze de wereld en de gebeurtenissen om zich heen. Ze schreven ook veel over elkaar. De vader had het tegen zijn zoon over zijn moeder. De zoon had het over zijn moeder tegen zijn vader. De moeder had het tegen haar man over hun zoon. Ze gaven elkaar raad, hielden elkaar op de hoogte, keuvelden met elkaar als de stilte te drukkend werd. Tijdens het Rampjaar deden ze voor het handwerk van het overleven een voortdurend beroep op elkaar.

In het driehoeksgesprek is de kant van Godard Adriaan weggeval- len. Van zijn uitgaande brieven maakte hij altijd schetsen ('minuten'), behalve voor die aan zijn eigen vrouw. Het is een gemis dat gelukkig meevalt. Margaretha reageerde meestal stipt op zijn vragen, en herhaalde dikwijls woordelijk zijn verzoeken of ergernissen. Hierdoor valt veel van de inhoud van zijn bijdrage aan de gezinscorrespon- dentie te reconstrueren. Tegelijkertijd deed hij meermaals mededelingen over zijn vrouw en zoon aan derden, een brievenstroom die we weer niet van de andere gezinsleden hebben. Daarbij onderhield hij tijdens zijn ambassades een officiële correspondentie met de Staten-Generaal, eveneens een mooie bron. Al met al hoeven we dus geen zijde van de driehoek te missen.

Het is de eerste keer dat hun brieven de grondstof vormen voor het verhaal van hun gezin. Van historici heeft Margaretha tot dusver de meeste aandacht gekregen. Haar brieven zijn markant en emoti- oneel – voor de zeventiende eeuw ronduit een zeldzaamheid. Tot een integrale uitgave van haar brieven is het helaas nooit gekomen. Die van Godard Adriaan hebben enige wetenschappelijke interesse ge- kregen¹, die van de zoon nauwelijks.²

Het is gebruikelijk om het Rampjaar min of meer te laten samen- vallen met het jaar 1672. Het voordeel daarvan is dat het een compact verhaal oplevert dat zich keurig binnen het bestek van het kalender- jaar afspeelt. In 1672 vonden inderdaad de bekendste gebeurtenis- sen plaats: de aanval, de volksopstanden, de moord op de gebroeders De Witt, de overval op Bodegraven en Zwammerdam. Het jaar erna wordt vaak als een soort naspel behandeld, alsof niets logischer was dan de aanstaande aftocht van de machtige vijand en het einde van de ellende. Maar op 1 januari 1673 was de oorlog nog niet eens op de helft. Bovendien vormde dat jaar een substantieel deel van het Ramp- jaar, zowel in historische zin als in de beleving van de tijdgenoten. Voor de hoofdpersonen van dit boek bijvoorbeeld lag het dieptepunt van het Rampjaar in de laatste dagen van februari 1673. Ook daarna waren de beproevingen nog lang niet ten einde. Alleen al hierom leek het mij interessant te kiezen voor een ‘ruimere’ versie van het Ramp- jaar, een met de duur van zeventien maanden. Zo’n ruime versie geeft tevens de mogelijkheid wat meer aandacht te geven aan de internati- onale politiek en de diplomatie, die in belangrijke mate hebben bijge- dragen aan het overleven van de Republiek. De oorlog die in de zomer van 1672 begon werd echter niet in 1673 afgesloten, maar in 1678, met het sluiten van de Vrede van Nijmegen. De opmaat naar die vrede liet zien dat de Republiek met het Rampjaar een periode had afgesloten en een nieuwe was binnengetreden.

Ik citeer veel uit brieven; ik heb geprobeerd het zeventiende-eeuw- se taalgebruik in mijn hertaling naar modern Nederlands zo veel mo- gelijk intact te laten. Ik heb ook veel gebruikgemaakt van kranten; de Republiek was in de oorlog meer dan ooit een geruchten- en nieuws- gemeenschap en de kranten vormden daarvan een neerslag. Voor alle couranten die ik heb gebruikt kon ik terecht in de Koninklijke Biblio- theek; daar bevindt zich de grootste collectie van het land. Ook de citaten uit de nieuwsmedia heb ik in moderne taal omgezet.

Bij het schrijven van dit boek heb ik van velen hulp, advies en in- spiratie gekregen. Ik ben daarvoor dank verschuldigd aan Guus Veenendaal, Yolande van der Deijl, Hermine Manschot, Addie Schulte, Ingrid van der Vlis, Coen Wilders, Irene Groeneweg, Dave Pezar- ro, Lodewijk Gerritsen en de mensen van kasteel Amerongen, Wout

Troost, Luuc Kooijmans, Mathijs Deen, Gerben Graddesz Hellinga
en Hannie te Grotenhuis.

Zwolle, maart 2009

Inleiding: vredeskinderen

Huil, huil als je wilt en zo vaak als je wilt; de beker van de ramspoed zul je toch drinken.

Justus Lipsius, 1584

Aan de buitenkant lijkt Huis Amerongen even ongenaakbaar en kalm als ieder ander kasteel. Fier staat het in zijn slotgracht, een rots in de branding waar de tijd geen vat op heeft gehad.

Diep in zijn binnenste laat Huis Amerongen iets van zijn pijn zien. De bezoeker moet daarvoor een donkere gang in, waar het ruikt naar oude stenen en stilstaand water. Halverwege de gang moet hij het hoofd in de nek leggen en omhoogkijken. Als zijn ogen aan het schemerduister zijn gewend ziet hij dansende vlammen, en een vogel die klapwiekend aan de hitte probeert te ontkomen. Boven de kop van de vogel staan drie woorden, alsof hij ze in doodsnood uitkrijst: *perit ut vivat* – ‘hij gaat onder om te leven’. Het is de feniks, het mythische dier dat zijn dood overwint door op te staan uit zijn eigen as.

Op precies dezelfde plek waar het Huis nu staat stond eerst een ander kasteel, een bouwwerk waaraan de bewoners zeer waren gehecht. Dat kasteel werd verwoest in wat in volgende eeuwen het Rampjaar zou gaan heten. Het verlies en alles wat daarmee samenhang was voor de bewoners een pijnlijke, ontwrichtende en beangstigende ervaring. In het Rampjaar 1672, dat eigenlijk zeventien maanden duurde, raakten zij alles kwijt. Ze verloren niet alleen hun kasteel, maar ook hun landgoederen, hun bossen en boomgaarden. Ze verloren het leeuwendeel van hun vaderland en bijna elkaar. Dat ze op de ruïnes van het oude kasteel een nieuw konden bouwen hadden ze midden in het Rampjaar niet kunnen voorzien. Toen een schilder de trap beklom om op het plafond van het nieuwe kasteel een feniks te schilderen was daarmee voor de bewoners een periode afgesloten.

Vader des huizes was Godard Adriaan baron van Reede, heer van Amerongen (1621-1692). Godard Adriaan hoorde bij aanvang van het Rampjaar tot de top van het Nederlandse corps diplomatique. Deze ervaren ambassadeur zou in 1672 de belangrijkste en meest enerverende opdracht uit zijn hele loopbaan aannemen: de verre tocht naar het hof van de keurvorst van Brandenburg in Berlijn. Margaretha Turnor (1613-1700) was zijn echtgenote en de moeder van zijn enige kind. Tijdens het Rampjaar bevond zij zich in de stroom van vluchtelingen die hun heil zochten in het laatste stukje Nederland dat nog veilig leek: Holland. Zoon des huizes was Godard, heer van Ginkel (1644-1703). Godard vocht als officier mee in 'het kleine hoopken' dat door-ging voor het Nederlandse leger.

Zeventiende-eeuwers beschouwden het gezin als een staat in het klein. Zoals God de macht aan het wettelijke gezag had gegeven, zo was de vader het gezinshoofd. Het gezin bood, net als het vaderland, veiligheid. Tijdens het Rampjaar stortte het vaderland ineen en bleef het gezin over. Vader, moeder en zoon Van Reede vielen terug op elkaar. Maar uitgerekend te midden van alle ramspoed, waarin de gezinsleden bij elkaar hadden moeten zijn, joegen de stormachtige gebeurtenissen hun levenslijnen in tegengestelde richtingen. Tussen Godard Adriaan en zijn dierbaren lag het hele Duitse Rijk, tussen moeder en zoon half Holland. Alleen via de breekbare banden van de post konden de gezinsleden hun lotsverbondenheid onderhouden. Ieder op hun eigen manier laten ze zien hoe ze de oorlog het hoofd probeerden te bieden.

Toen het Rampjaar uitbrak was vader Van Reede vijftig jaar oud, zijn vrouw was acht jaar ouder. Hun zoon was 28.

Wie in het Europa van de zeventiende eeuw de leeftijd van vijftig haalde, had meestal wel een oorlog meegemaakt. Oorlog was alomtegenwoordig. Historici hebben berekend dat Europa in die honderd jaar niet meer dan vier jaar van algehele vrede heeft gekend. Van elke drie jaar vochten Turkse, Oostenrijkse en Zweedse soldaten er twee in een oorlog. Het leger van Spanje stond drie van elke vier jaar op het slagveld, dat van Polen en Rusland van elke vijf jaar vier. Gedurende de eeuw verspreidde oorlog zich als een epidemie. De legers werden

De oorlogsgod Mars

steeds groter. In het jaar 1600 waren er tweehonderdvijftigduizend soldaten in de benen, vijftig jaar later tweemaal zoveel. Weer een halve eeuw later doorkruisten 1,3 miljoen soldaten het Avondland – meer dan een verdubbeling. Niet voor niets werd de zeventiende eeuw ‘de eeuw van ijzer’ genoemd.¹

Oorlog werd in de zeventiende eeuw vaak voorgesteld als een godheid: de Romeinse krijgsgod Mars. De tijdgenoot trof hem aan in pamfletten en gedichten, op schilderijen en houtsnedes. Met zijn bebaarde kop, zijn vertrokken mond en rollende ogen was Mars niet bepaald iemand die je graag op je erf had. Hij roofde, plunderde, verkrachtte en maaide als een uitzinnige met zijn zwaard in het rond. In het Duitse Rijk had hij tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) onvoorstelbare ellende veroorzaakt. Bij aanvang van die oorlog telde het Rijk zestien miljoen inwoners, toen eindelijk de vrede werd geslo-